

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER

Engelli Hakları Komitesi

Committee on the Rights of Persons with Disabilities

11 = GENEL YORUM

Engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama katılımına ilişkin 11 No.lu Genel Yorum (2026)

MADDE 29 Siyasi ve kamusal yaşama katılım

BELGE SİMGESİ
CRPD/C/GC/11

ÖZGÜN METİN TARİHİ
27 Ağustos 2026

ÖZGÜN METNİN SÜRÜMÜ
Gözden geçirilmemiş ön sürüm
Advance unedited version

Gayriresmî Türkçe çeviri

Bu belge, BM Engelli Hakları Komitesi'nin CRPD/C/GC/11 sayılı genel yorumunun Eşit Haklar İçin İzleme Derneği (ESHİD) tarafından hazırlanmış gayriresmî Türkçe çevirisidir. Birleşmiş Milletlerin resmî çevirisi değildir. Çeviri ile özgün metin arasında farklılık bulunması hâlinde İngilizce özgün metin esas alınır.

Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme

Dağıtım: Genel
27 Ağustos 2026
**GÖZDEN GEÇİRİLMEMİŞ ÖN
SÜRÜM**

Asıl dil: İngilizce

Engelli Hakları Komitesi

Engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama katılımına ilişkin 11 No.lu Genel Yorum (2026)*

I. Giriş

1. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin 29. maddesi, engelli kişilere siyasi ve kamusal yaşama diğerleriyle eşit koşullarda tam ve etkin katılım hakkını güvence altına alır ve Sözleşme'nin bütünü, içerdği ilkeler de dâhil olmak üzere, ışığında yorumlanmalıdır. Siyasi ve kamusal yaşama katılım hakkı, takdire bağlı bir lütuf ya da bir politika tercihi meselesi değildir; engelli kişilerin, hukuki ehliyetleri ve onurları kamu kurumlarının örgütlenmesinde, işleyişinde ve denetiminde tam olarak tanınması, saygı görmesi ve güvence altına alınması gereken özerk hak sahipleri olarak konumunun somut ifadesidir. Katılım, kurumsal süreçlere erişimin, biçimsel uygunluğun ya da usule ilişkin dâhil edilmenin ötesinde, siyasi ve kamusal yaşamda eşit konumu teyit eder ve kamu işlerine ve karar alma süreçlerine diğerleriyle eşit koşullarda etkin biçimde dâhil olma olarak anlaşılmalıdır; bu katılım, kamu kurumlarının meşruiyetine, hesap verebilirliğine ve kapsayıcılığına katkıda bulunur.

2. Siyasi ve kamusal yaşama katılım hakkı, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 21. maddesinde öngörüldüğü ve Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 25. maddesinde yeniden teyit edildiği üzere, uluslararası insan hakları hukukunda sağlam biçimde yerleşmiştir. İnsan Hakları Konseyi, bu güvencelerin engelli kişilere de uygulanacağını teyit etmiş; siyasi hakların engellilik temelinde dışlanması ya da kısıtlanmasının ayrımcılık oluşturduğunu kabul etmiş ve devletleri, engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama diğerleriyle eşit koşullarda tam ve etkin katılımını sağlamak için tüm uygun tedbirleri almaya çağırmıştır.¹ Genel Kurul da bu ilkenin altını çizmiş; söz konusu katılımın teşvik edilmesinin ve güvence altına alınmasının ve gerçekleşmesinin önündeki engellerin kaldırılmasının önemini yeniden teyit etmiştir.²

3. Siyasi ve kamusal yaşama katılım hakkının tanınması ile bu haktan fiilen yararlanılması arasında önemli boşluklar varlığını sürdürmektedir. Pek çok yetki alanında hukuki ehliyetin reddedilmesi ya da sınırlandırılması; erişilebilir olmayan usuller, ortamlar, bilgi ve iletişim; ulusal işaret dillerinin bulunmaması; makul düzenlemenin reddedilmesi ve çoğu zaman idari ve seçim sistemleri içinde olağanlaştırılmış yapısal ve tutumsal engeller, bu hakkın tanınmasını ve kullanılmasını kısıtlamaya devam etmektedir.

4. Dışlanma çoğu zaman açık yasaklar yoluyla değil; parçalı hukuki ve seçim çerçevelerinin, erişilebilir olmayan idari ve dijital sistemlerin, yetersiz güvencelerin ve zayıf uygulamanın birikimli etkisi yoluyla sürdürülmektedir; bunun sonucunda katılım bir hak olarak güvence altına alınmamakta, bireysel girişime, gayriresmî desteğe ya da takdire bağlı

* Komite tarafından otuz beşinci oturumunda (12–27 Ağustos 2026) kabul edilmiştir. [Gayriresmî Türkçe çeviri.]

¹ İnsan Hakları Konseyi'nin 19/11 sayılı “Engelli kişilerin hakları: siyasi ve kamusal yaşama katılım” başlıklı kararı, A/HRC/RES/19/11, giriş kısmının altıncı paragrafı ve par. 4, 5 (b) ve 7.

² A/RES/78/208, par. 10 ve 24.

tedbirlere bağımlı kalmaktadır. Komite, yoksulluk, işsizlik, sınırlı hareket olanağı, kurumlara yerleştirme, dilsel engeller ve dijital dışlanma dâhil olmak üzere sosyoekonomik dezavantajların yapısal erişilemezliği sıklıkla ağırlaştırdığını ve siyasi hakların etkin biçimde kullanılmasını zayıflatıldığını vurgular.

5. Engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama katılımını kısıtlayan engeller, sıklıkla diğer yasak ayrımcılık temelleriyle kesişerek Sözleşme'nin 5. maddesiyle (eşitlik ve ayrımcılık yasağı) bağdaşmayan, birleşik, kesişimsel ve yapısal olarak kökleşmiş dışlanma biçimleri doğurmaktadır. Bu ayrımcılık örüntüleri, diğerlerinin yanı sıra, engelli kadınları, engelli çocukları ve gençleri, engelli yaşlıları, lezbiyen, gey, biseksüel, trans, interseks veya cinsiyet çeşitliliğine sahip engelli kişileri, yerli halkları, ırksal, etnik, kültürel veya dilsel azınlıklara mensup kişileri, göçmenleri, mültecileri, ülke içinde yerinden edilmiş kişileri ve vatansız kişileri orantısız biçimde etkileyebilir. Birleşik engeller ayrıca zihinsel ve/veya psikososyal engelli kişileri, daha yoğun destek gereksinimi olan kişileri, sağırkör kişileri ve uzak topluluklarda, yoksulluk içinde, silahlı çatışma veya diğer şiddet durumlarında yaşayan ya da kurumsuzlaştırma süreçleri tamamlanincaya kadar kurumsal, toplu veya ayrıştırılmış ortamlarda yaşamaya devam eden engelli kişileri de etkileyebilir. Taraf Devletler, 5. ve 29. maddelerin uygulanmasının, yapısal dışlanmayı ortadan kaldırabilecek ve engelli kişilerin hukukta ve uygulamada tam ve etkin katılımını güvence altına alabilecek uygun, etkili ve sürekli tedbirler aracılığıyla birleşik marjinalleşme ve ayrımcılık örüntülerini sistematik olarak ele almasını sağlamalıdır.³

6. Hukuki ehliyetin reddedilmesinden veya sınırlandırılmasından kaynaklananlar da dâhil olmak üzere siyasi haklara getirilen engellilik temelli kısıtlamalar ile engelli kişileri siyasi ve kamusal yaşama diğerleriyle eşit koşullarda katılım hakkından doğrudan veya dolaylı olarak yoksun bırakan daha geniş yasal ve seçim çerçeveleri Sözleşme ile bağdaşmaz, ayrımcılık oluşturur⁴⁵ ve oy kullanma, seçilme veya kamu görevinde bulunma hakkını engellilik temelinde kısıtlayan tüm yasaların ve uygulamaların yürürlükten kaldırılmasını gerektirir. Komite, siyasi katılımın kolektif boyutunun altını çizmiş ve 7 No.lu Genel Yorum'da ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, engelli kişilerin örgütleriyle yakın işbirliğinin ve bu örgütlerin aktif katılımının 29. maddeye uyumun temel bir bileşeni ve etkili uygulanmasının yapısal bir koşulu olduğunu vurgulamıştır.⁶

7. Siyasi katılım anayasal veya yasal düzeyde teyit edilmiş olsa da uygulama dağınık tedbirler, parçalı görev tanımları ve sektörel yaklaşımlar yoluyla sürdürülmeye devam etmektedir. Bu parçalılık, 29. maddenin Sözleşme ile uyumlu bütüncül yönetim reformlarına yerleştirilmesini engellemektedir; oysa bu, kurumlar arasında tutarlı eşgüdümü, engelliliği kapsayıcı gerekliliklerin olağan kural koyma ve idari uygulamaya sistematik olarak yerleştirilmesini, engelli kişilerle temsilci örgütleri aracılığıyla yakın işbirliği ve onların aktif katılımını ve açık sorumluluk hatlarıyla desteklenen, uygulanabilir standartların oluşturulmasını gerektirir.

8. Komite, engelli kişilerin, temsilci örgütleri aracılığıyla da dâhil olmak üzere, katılımının engellerin belirlenmesi, ayrımcılığın ele alınması, kamu işlerinin örgütlenmesinin ve işleyişinin iyileştirilmesi ve daha kapsayıcı, temsili ve duyarlı kamusal karar alma süreçlerine katkı sağlanması açısından vazgeçilmez olan, yaşanmış deneyime dayalı bilgi ve uzmanlık getirdiğini kabul eder. Bu nedenle Taraf Devletler, engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama katılımını yalnızca 29. madde kapsamında hukuki bir yükümlülük olarak değil, eşitlik ve insan onuruna dayanan toplumların temel bir bileşeni olarak da tanımalı ve teşvik etmelidir.

³ CRPD/C/GC/6, par. 11.

⁴ CRPD/C/10/D/4/2011.

⁵ CRPD/C/HUN/CO/1, par. 45-46; CRPD/C/ESP/CO/1, par. 47-48; CRPD/C/EST/CO/1, par. 56-57.

⁶ CRPD/C/GC/7.

II. Bu genel yorumun amacı ve kapsamı

9. Bu genel yorum, 29. maddenin Sözleşme içindeki normatif içeriğini ve kapsamını ve Taraf Devletlerin bu maddeye hukukta, politikada ve uygulamada saygı gösterme, onu koruma ve yerine getirme yükümlülüklerini açıklığa kavuşturmaktadır.

III. Engelliliğin insan hakları modeli

10. Sözleşme, engelliliğe ilişkin tıbbi, paternalist ve korumacılığa dayalı anlayışlardan, engelli kişilerin diğerleriyle eşit koşullarda siyasi haklara sahip hak sahipleri olarak tanındığı insan hakları modeline doğru belirleyici bir normatif dönüşümü ifade eder. Bu paradigma değişimine rağmen Komite, ableist (engelli ayrımcı) varsayımların ve yaklaşımların pek çok yetki alanında yasal ve kurumsal çerçevelere açık ya da örtük biçimde yerleşik kalmaya devam ettiğini gözlemlemektedir. Engelli kişileri değersizleştiren ya da onların hakları diğerleriyle eşit koşullarda kullanma bakımından daha az yetkin olduğunu varsayan kalıp yargılara ve önyargılara dayanan ableizm, Sözleşme ile bağdaşmayan engellilik anlayışlarını sürdürür ve engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama eşit katılım hakkının reddedilmesine veya ölçsüz biçimde kısıtlanmasına katkıda bulunur. Siyasi hakların kullanılmasını, fiilî ya da algılanan bozukluklarla ilişkili işlevsel kapasite, hukuki statü veya algılanan yurttaşlık yetkinliği değerlendirmelerine bağlayan yargısal ve idari kurumlar engellilik temelli ayrımcılık oluşturur ve Sözleşme'nin 5., 12. ve 29. maddeleriyle bağdaşmaz. 6 ve 1 No.lu Genel Yorumlarda açıklandığı üzere, bu tür rejimler engelli kişileri siyasi haklardan yoksun bırakır ve katılımı eşitlik, özerklik ve doğuştan gelen onurla bağdaşmayan ölçütlere tabi kılar. Bu nedenle engelli kişilerin vesayet düzenlemeleri, kurumlara yerleştirme, ikame karar alma rejimleri veya yapısal olarak erişilemez usuller yoluyla seçim süreçlerinden dışlanması, siyasi hakların meşru bir düzenlemesi olarak değil, ableist varsayımlara ve kalıp yargılara dayanan yapısal ayrımcılık olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla 5. ve 12. maddelerin yorumu, eşitlik ve ayrımcılık yasağına ilişkin 6 No.lu Genel Yorum ve yasa önünde eşit tanınmaya ilişkin 1 No.lu Genel Yorum ile tutarlı olmalıdır.

11. 29. maddenin yorumlanması ve uygulanması, engelliliğin insan hakları modeli tarafından tereddüde yer bırakmayacak biçimde yönlendirilmeli ve Taraf Devletlerin 12. madde uyarınca engelli kişilerin hukuki ehliyetinin diğerleriyle eşit koşullarda tam olarak tanınmasını sağlamasını gerektirmelidir. Siyasi katılım bir hak olarak güvence altına alınmalı ve doğrudan veya dolaylı olarak kapasite değerlendirmelerine, fiilî veya algılanan bozukluklarla ilişkili hukuki statüye ya da bozukluğa dayalı başka herhangi bir ölçüte bağlanmamalı; katılımı engelleyen yasal, usule ilişkin, çevresel, ekonomik ve tutumsal engeller ise sistematik olarak ortadan kaldırılmalıdır. Bu yükümlülük, diğerlerinin yanı sıra, vesayet veya ikame karar alma rejimleri yoluyla ortaya çıkanlar da dâhil olmak üzere oy kullanma, aday olma veya kamu görevinde bulunmaya ilişkin engellilik temelli kısıtlamaların yürürlükten kaldırılmasını; erişilebilirlik ve makul düzenlemenin seçim döngüsünün tamamına proaktif ve sürekli biçimde entegre edilmesini ve seçim ve yönetim sistemlerinin diğerleriyle eşit koşullarda tam ve etkin katılımı güvence altına alacak şekilde tasarlanmasını ve denetlenmesini kapsar. Komite içtihadında ayrıntılı olarak açıklanan kapsayıcı eşitlik, yalnızca biçimsel kısıtlamaların kaldırılmasını değil, karar alma süreçlerini etkileyebilecek etkin ve anlamlı katılıma olanak tanıyan koşulları da gerektirerek ve böylece göstermelik katılım biçimlerini dışlayarak 29. maddenin bu yorumunu biçimlendirir. Bu nedenle seçim sistemleri, kamu kurumları ve karar alma çerçeveleri, Sözleşme'ye uygun olarak ve 7 No.lu Genel Yorum'da ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, engelli kişilerle temsilci örgütleri aracılığıyla yakın işiştare içinde ve onların aktif katılımıyla tasarlanmalı, uygulanmalı ve izlenmelidir.

IV. 29. maddenin normatif içeriği

12. 29. madde, kamu işlerine katılımı, oy kullanma ve seçilme haklarını ve kamu hizmetine eşit erişimi koruyan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 21. maddesi ve Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 25. maddesi ışığında yorumlanmalıdır. İnsan Hakları Komitesi'nin 25 No.lu Genel Yorumu'nda açıkladığı üzere, kamu işlerinin

yürütülmesi; siyasi gücün yasama, yürütme ve idari kurumlar aracılığıyla kullanılmasını kapsayan ve kamu yönetiminin tüm yönlerini ve uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde politikaların oluşturulmasını ve uygulanmasını içeren geniş bir kavramdır. Bu hakların kullanılmasına uygulanacak her türlü koşul nesnel ve makul ölçütlere dayanmalıdır. Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 5 (c) maddesi ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin 7. maddesi de siyasi ve kamusal yaşamda ayrımcılık olmaksızın eşitliği güvence altına almaktadır.

13. Bu yorum çerçevesi, İnsan ve Halkların Hakları Afrika Şartı'nın 13 (1) maddesi, Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 23. maddesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek 1 No.lu Protokol'ün 3. maddesi dâhil olmak üzere bölgesel insan hakları sistemlerinde de aynı şekilde yansımaları bulunmaktadır.

A. Oy kullanma ve seçilme hakkı (md. 29 (a))

(a) Oy kullanma ve seçilme hakkı

14. Madde 29 (a), Taraf Devletlerin engelli kişilere siyasi hakları ve bu haklardan oy kullanma ve seçilme hakları da dâhil olmak üzere diğerleriyle eşit koşullarda yararlanmalarını güvence altına almasını gerektirir; bu hüküm, engelli kişilerin eşit siyasi statüsünü teyit eder ve engelliliğe dayanan her türlü doğrudan veya dolaylı dışlamayı, kısıtlamayı veya sınırlamayı yasaklar. Seçilme hakkı, biçimsel uygunluğun ötesine geçerek, gerektiğinde makul düzenleme ve bireyselleştirilmiş destekle birlikte, diğerleriyle eşit koşullarda seçimlerde aday olma, kamu görevini üstlenme ve kamu işlevlerini yerine getirme yönünde etkin bir olanağı kapsar. Engelli kişiler açısından adaylığı veya kamu görevine erişimi yalnızca teorik ya da göstermelik kılan her türlü yasal, usule ilişkin veya yapısal düzenleme madde 29 (a) ile bağdaşmaz ve engellilik temelinde ayrımcılık oluşturur.

15. Komite, engelli kişilerin özellikle hukuki ehliyetin kısıtlanması veya ondan yoksun bırakılma yoluyla siyasi haklardan mahrum bırakılmaya devam ettiklerini ve seçmen kaydı, sandık yerlerine erişim, oyun gizliliği, seçimle ilgili bilgi, adaylık ve kamu görevinde bulunma ile ilgili olanlar ve kurumlara yerleştirmeye bağlantılı olanlar da dâhil olmak üzere, seçilmiş organlarda süregelen yetersiz temsillerine katkıda bulunabilecek yasal, usule ilişkin, tutumsal, bilgiye ilişkin, iletişimsel ve fiziksel engellerle karşılaşmaya devam ettiklerini gözlemlemektedir.

16. 29. madde, engelli kişileri diğerleriyle eşit koşullarda siyasi hakların sahibi olarak tanıır ve fiilî veya algılanan bozukluk, tanı veya hukuki ehliyet statüsü dâhil olmak üzere engellilik gerekçesiyle siyasi haklara kısıtlama getirilmesine izin veren herhangi bir sınırlama hükmü içermez. Sözleşme'nin 5. ve 12. maddeleriyle birlikte okunduğunda bu durum, engelliliğe dayanan herhangi bir ölçütün bir kişinin siyasi haklara sahip olup olmadığını veya bunları kullanıp kullanamayacağını belirlemesini dışlar. Statüye dayalı dışlamalar, ayrımcı uygunluk ölçütleri, vesayet veya ikame karar alma rejimleri ya da uygulamada bu tür sonuçlar doğuran hükümler dâhil olmak üzere, oy kullanma veya seçilme haklarını bu gerekçelerden herhangi birine dayanarak reddeden, askıya alan, kısıtlayan veya koşula bağlayan her türlü yasal, yargısal veya idari tedbir Sözleşme'nin 5., 12. ve 29. maddeleriyle bağdaşmaz. Yargısal, idari, tıbbi veya seçimle ilgili bir makam tarafından yapılsın, siyasi hakları kullanma kapasitesine veya yetkinliğine ilişkin her türlü bireysel değerlendirme de engellilik temelli ayrımcılık oluşturur ve bu hakların reddedilmesini, askıya alınmasını veya kısıtlanmasını haklı kılamaz.⁷

17. Madde 29 (a)'ya uyum, Taraf Devletlerin bu tür kısıtlamaların tümünü yürürlükten kaldırmasını ve hiçbir yasa, yönetmelik, politika veya uygulamanın, Sözleşme'nin 12. maddesine aykırı biçimde hukuki ehliyetin reddedilmesi veya kısıtlanması yoluyla da dâhil olmak üzere, oy kullanma ve seçilme haklarını zayıflatma veya ortadan kaldırma ya da engelli kişilerin siyasi haklarının kullanılmasını doğrudan veya dolaylı olarak kısıtlama, askıya alma veya koşula bağlama amacını veya etkisini taşımasını sağlamasını gerektirir. Engellilik temelli tedbirlerin siyasi hakların reddedilmesine, askıya alınmasına veya kısıtlanmasına yol açtığı durumlarda, bu haklar gecikmeksizin ve Sözleşme ile uyumlu

⁷ CRPD/C/10/D/4/2011, par. 9.4–9.6.

usuller aracılığıyla, başvuru, kapasite incelemesi, yeniden değerlendirme veya başka bir bireysel usul gerektirmeksizin iade edilmelidir.⁸

(b) Oy verme usullerinin, tesislerinin ve materyallerinin erişilebilirliği (md. 29 (a) (i))

18. 2 No.lu Genel Yorum'da açıklandığı üzere, madde 29 (a) (i), Taraf Devletlerin oy verme usullerinin, tesislerinin ve materyallerinin engelli kişiler için diğerleriyle eşit koşullarda uygun, erişilebilir ve anlaşılması ve kullanılması kolay olmasını sağlamasını gerektirir; bu da erişilebilirliği siyasi hakların anlamlı biçimde kullanılmasının ve siyasi iradenin özgürce oluşturulmasının ve ifade edilmesinin ön koşulu hâline getirir. Sözleşme'nin 9. ve 21. maddeleriyle birlikte yorumlandığında bu yükümlülük, fiziksel engellerin kaldırılmasının ötesine geçer ve erişilebilirliğin, sandık yerleri, oy pusulaları ve oy verme ekipmanı, seçmen kaydı, dijital ve elektronik platformlar ve teknolojiler ile farklı duyuşal, bilişsel ve iletişimsel gereksinimlere yanıt veren erişilebilir bilgi ve iletişim sistemleri dâhil olmak üzere seçim sürecinin fiziksel, çevresel, bilgi, iletişim ve teknolojik boyutlarının tamamına sistematik olarak entegre edilmesini gerektirir.

19. Seçim öncesi bilgilendirme ve rehberlik, resmi duyurular ve seçmen bilgilendirme ve eğitim girişimleri dâhil olmak üzere seçimle ilgili tüm bilgiler uygulamada erişilebilir olmalı ve engelli kişilerin siyasi katılıma ilişkin bilgiyi diğerleriyle eşit koşullarda edinmesine, aramasına ve yaymasına olanak tanımalıdır. Siyasi partiler ve adaylar tarafından yayılan kampanya materyallerinin, siyasi tartışmaların ve diğer seçim iletişimlerinin erişilebilirliğinin teşvik edilmesi için çaba gösterilmelidir. Erişilebilirlik, evrensel tasarım ilkeleri ve gerektiğinde erişilebilir teknolojiler, ulusal işaret dilleri, Kolay Okunur formatlar, sade dil, Braille, büyük punto, altyazı, artırıcı ve alternatif iletişim ve diğer uygun destekler tutarlı biçimde uygulanarak yasal, politik, planlama ve teknolojik süreçlerin en erken aşamalarından itibaren yerleştirilmelidir.

20. Çevrimiçi seçmen kayıt sistemleri, elektronik kimlik doğrulama mekanizmaları, elektronik oylama teknolojileri, otomatik araçlar ve dijital bilgi platformlarının evrensel tasarımdan ve tanınmış erişilebilirlik standartlarından ya da yardımcı teknolojilerle birlikte çalışabilirlikten yoksun olduğu durumlarda, seçim sistemlerinin dijitalleşmesi dışlanmayı derinleştirebilir ve hukukta tanınan güvenceler ile bunların uygulanması arasında kalıcı bir boşluk yaratabilir.

21. Yargısal, idari veya operasyonel çerçevelerin, tasarımları veya öngörülebilir etkileri itibarıyla, engelli kişilerin eşit oy haklarını zayıflatmış veya ortadan kaldırdığı durumlarda madde 29 (a) (i)'ye aykırılık ortaya çıkar; bu durumlar arasında bağlayıcı erişilebilirlik standartlarının bulunmaması, seçimlerden yeterli süre önce bağımsız değerlendirmelerin yapılmaması, seçmen veya kampanya bilgilerinin ve dijital platformların erişilebilir olmaması ya da bağımsız ve gizli oy kullanmaya yönelik usullerin, ekipmanın veya yardımcı teknolojilerin bulunmaması yer alır. Erişilebilir olağan usullerin bir seçmenin bireysel gereksinimlerini karşılayamadığı durumlarda Taraf Devletler, erken oy kullanma, erişilebilir posta yoluyla oy kullanma, seyyar sandık, seçmenin ikametgâhında oy kullanma ve erişilebilirlik, güvenlik, gizlilik ve seçim bütünlüğüne tabi olarak uzaktan elektronik oylama gibi uygun alternatifler sunmalıdır. Bu alternatiflerin kullanımı özgürce seçilmiş olmalı; özerkliği, mahremiyeti, gizliliği ve oyun izlenemezliğini korumalı; zorlamayı, ölçsüz etkiyi, gözetimi veya müdahaleyi önlemeli; ayrıştırmadan ve seçim tercihine ilişkin kısıtlamalardan kaçınılmalı ve olağan usulleri erişilebilir kılma yükümlülüğünün yerine geçmemelidir.

22. Madde 29 (a) (i)'ye tam ve pratik etkinlik kazandırmak için Taraf Devletler, fiziksel altyapı, bilgi ve iletişim kanalları, dijital platformlar ve kampanyayla ilgili materyaller dâhil olmak üzere seçimlerin ve halk oylamalarının tüm bileşenlerini, yönetimin her düzeyinde ve tüm oy verme yöntemlerinde kapsayan bağlayıcı erişilebilirlik standartlarını kabul etmeli, uygulamalı ve bunların uygulanmasını sağlamalıdır. Bu standartlar yeterli, sürekli ve öngörülebilir mali, teknik ve idari kaynaklarla, etkili uygulama usulleriyle ve erişilebilir başvuru yollarıyla desteklenmelidir. Erişilebilirlik, bireysel durumlarda makul düzenleme yükümlülüğü saklı kalmak kaydıyla, geçici veya istisnai tedbirlerle ele alınmak yerine seçim

⁸ CRPD/C/10/D/4/2011, par. 10 (a) ve (b) (ii); CRPD/C/PER/CO/1, par. 45 (a).

mevzuatına, yönetimine, planlamasına, kamu alımlarına ve denetimine entegre edilmelidir. Her seçim sürecinden yeterli süre önce yapılacak bağımsız değerlendirmeler engelleri, düzeltici tedbirleri, sorumlu makamları ve açık zaman çizelgelerini belirlemeli ve oylamadan önce uyumu doğrulamalıdır. Seçim yönetim organları erişilebilirliği planlama, tasarım, kamu alımı, test ve teknolojik geliştirme süreçlerinin en erken aşamalarından itibaren entegre etmeli; bağımsız ve gizli oy kullanmayı güvence altına almalı; seçim görevlilerini erişilebilirlik, makul düzenleme ve engelli kapsayıcılığı konusunda eğitmeli ve engelli kişilerle temsilci örgütleri aracılığıyla yakın iştişare etmeli ve onların aktif katılımını sağlamalıdır. Seçim yönetim organları diğer yetkili makamlarla birlikte, kurumsuzlaştırma tamamlanıncaya kadar, kurumsal, yatılı veya diğer toplu ortamlarda ikamet etmenin tek başına, kişinin özgür ve bilgilendirilmiş tercihi olmaksızın seçmen kaydının kaybına, askıya alınmasına veya nakline yol açmamasını da sağlamalıdır.⁹ Taraf Devletler ayrıca, makul düzenlemenin reddinin ayrımcılık oluşturduğunu kabul ederek, bireysel durumlarda gerektiğinde makul düzenleme sağlamalıdır.

(c) Oyun gizliliği, yıldırıma karşı koruma, seçimlerde aday olma hakkı ve yardımcı ve yeni teknolojilerin kullanımı yoluyla da dâhil olmak üzere kamu işlevlerinin etkin biçimde yerine getirilmesi (md. 29 (a) (ii))

23. Madde 29 (a) (ii), Taraf Devletlerin engelli kişilere diğerleriyle eşit koşullarda, seçimlerde ve halk oylamalarında yıldırılmadan gizli oyla oy kullanma, seçimlerde aday olma, makul düzenleme sağlanması ve yardımcı ve diğer uygun yeni teknolojilerin kullanımının kolaylaştırılması yoluyla da dâhil olmak üzere görevi etkin biçimde üstlenme ve yönetimin tüm düzeylerinde tüm kamu işlevlerini yerine getirme hakkını güvence altına almasını gerektirir. Oyun gizliliği, seçim bütünlüğünün temel taşı ve özerkliğin, onurun ve siyasi tercih özgürlüğünün vazgeçilmez bir güvencesidir; engelli kişilerin siyasi iradelerini bağımsız ve gizli biçimde, zorlama, ölçsüz etki, gözetim, manipülasyon veya dayatılan yardım olmaksızın oluşturabilmeleri ve ifade edebilmeleri için hukukta ve uygulamada güvence altına alınmalıdır. Hiçbir fiziksel, usule ilişkin, yardımcı veya elektronik oy verme düzenlemesi oyu izlenebilir, üçüncü kişilerce doğrulanabilir veya sonradan denetime tabi kılamaz. Bu nedenle Taraf Devletler, özellikle bağımlılık ilişkilerinde, toplumsal marjinalleşme bağlamlarında veya, bunlar ortadan kaldırılınca kadar, kurumsal ya da ayrıştırılmış ortamlarda doğrudan veya dolaylı, bireysel veya sistemik nitelikteki yıldırma, taciz, şiddet, istismar veya misillemeye karşı yasal, usule ilişkin ve kurumsal güvenceler oluşturmalıdır.

24. Sözleşme'nin 5., 9., 12. ve 21. maddeleriyle birlikte okunduğunda madde 29 (a) (ii), seçimlerde aday olma ve kamu görevinde bulunma haklarının yalnızca biçimsel uygunluğu değil, kamu yetkisinin tam, bağımsız ve etkin biçimde kullanılmasını da güvence altına alan koşullarda gerçekleştirilmesini ayrıca gerektirir. Madde 29 (a)'ya işlerlik kazandırırken Taraf Devletler, erişilebilir işe alım, atama veya akreditasyon usulleri, eğitim ve çalışma düzenlemeleri aracılığıyla engelli kişilerin seçim görevlisi, sandık görevlisi ve seçim gözlemcisi olarak görev yapmaları için eşit fırsatlar sağlamalıdır.¹⁰ Bu işlevlere eşit katılım; gerektiğinde makul düzenleme ve desteği, kurumsal ve usule ilişkin engellerin kaldırılmasını ve kamu işlevlerini tam, bağımsız ve etkin biçimde yerine getirmek için gerekli yardımcı ve erişilebilir teknolojilere ve araştırma desteğine erişimi gerektirir.

25. Erişilebilir olmayan oy verme usulleri veya ekipmanı ya da uygun yardımcı teknolojilere erişimin bulunmaması, engelli seçmenleri üçüncü kişilere bağımlı olmaya zorlayarak gizliliği tehlikeye atabilir ve onları baskı veya manipülasyon risklerine maruz bırakabilir. Bu tür baskı veya manipülasyona maruz kalma, aile, yakın partner veya bakım ilişkilerinde ve, bunlar ortadan kaldırılınca kadar, kurumsal veya ayrıştırılmış ortamlarda artabilir. Özerklik ayrıca hukuki ehliyet kısıtlamaları, kampanya, kamusal veya dijital ortamlarda yıldırma, taciz veya zorlamaya karşı yetersiz güvenceler ve güvenliği ve izlenemezliği sağlamayan oy verme sistemleri tarafından da zayıflatılmaktadır. Seçilmiş engelli temsilcilerin erişilebilir olmayan meclis veya hükümet binaları, usulleri, belgeleri

⁹ CRPD/C/PER/CO/1, par. 45 (a) ve (c); ayrıca bkz. CRPD/C/GC/6, par. 70 (e).

¹⁰ AGİT/ODIHR, Handbook on Observing and Promoting the Electoral Participation of Persons with Disabilities (Varşova, 2017), s. 9 ve 42–43; AGİT/ODIHR, Watching Elections and Helping People with Disabilities Take Part in Elections (Varşova, 2020), s. 27.

veya iletişim sistemleriyle; işaret dili tercümanlığı dâhil makul düzenlemenin gecikmesi veya reddedilmesiyle ya da müzakere ve karar alma süreçlerine anlamlı katılım için gerekli uygun yardımcı ve güvenli dijital teknolojilere erişim eksikliğiyle karşılaşmaları hâlinde kamu görevinin etkin biçimde yürütülmesi de benzer şekilde engellenir.

26. Madde 29 (a) (ii)'ye aykırılık; hukuki ehliyetin reddedilmesine veya kısıtlanmasına, vesayet rejimlerine, akli ehliyetsizliğe yapılan atıflara veya geçmişte ya da hâlen var olan fiili veya algılanan psikososyal engellere veya ruh sağlığı durumlarına ilişkin ölçütlere dayananlar da dâhil olmak üzere, oy kullanma, seçimlerde aday olma veya kamu görevinde bulunma hakkını engellilik gerekçesiyle kısıtlayan, askıya alan veya koşula bağlayan yasal, idari veya operasyonel tedbirlerden ya da ihmallerden kaynaklanır. Aykırılık ayrıca, yardımın özgürce seçilmesini, uygun biçimde düzenlenmesini ve gizlilikle bağdaşmasını sağlamaksızın oyun kullanılması sırasında üçüncü kişilerin bulunmasını gerektiren veya sistematik olarak buna yol açan oy verme düzenlemelerinde de kendini gösterir. Aykırılık; erişilebilir oy pusulalarının, oy verme ekipmanının ve yardımcı teknolojilerin mevcudiyetinin ve etkin kullanımının sağlanmamasını ve kamusal veya dijital bağlamlarda ya da, bunlar ortadan kaldırılınca kadar, kurumsal veya ayrıştırılmış ortamlarda zorlama, yıldırma, taciz veya ölçüsüz etkiye karşı güvencelerin yetersiz olmasını da kapsar. Engelli aday ve seçilmiş temsilcilerin kamu işlevlerini etkin biçimde ve tam yetkiyle yerine getirebilmeleri için ihtiyaç duydukları makul düzenlemenin, yardımcı ve erişilebilir teknolojilerin ve diğer desteklerin reddedilmesi, geciktirilmesi veya yetersiz kalması ile engelli adaylara veya görev sahiplerine yönelik, dijital ortamlar dâhil, yıldırma, taciz veya şiddetin önlenmemesi, soruşturulmaması ve bunlara karşı etkili başvuru yollarının sağlanmaması da aykırılık kapsamındadır.

27. Madde 29 (a) (ii)'ye tam etkinlik kazandırmak için Taraf Devletler, siyasi haklara getirilen tüm engellilik temelli kısıtlamaları yürürlükten kaldırmalı ve yardımın yalnızca seçmenin talebi üzerine ve onun seçtiği bir kişi tarafından, gizliliği koruyan ve zorlamayı, baskıyı veya ölçüsüz etkiyi önleyen koşullarda sağlanmasını güvence altına alan açık, bağlayıcı ve uygulanabilir güvenceler oluşturmalıdır. Oyun gizliliğini ve izlenemezliğini sağlayan sistemler dâhil olmak üzere erişilebilir ve güvenli oy verme usulleri, ekipmanı ve yardımcı teknolojiler proaktif ve sistematik biçimde sağlanmalı, yeterli ve sürekli kaynaklar ve etkili denetimle desteklenmelidir. Taraf Devletler ayrıca seçim, kampanya ve dijital ortamlarda engelli kişilere yönelik yıldırma, taciz veya şiddeti önlemek ve ele almak için kapsamlı tedbirler almalı ve bu tür ihlaller meydana geldiğinde hızlı ve etkili başvuru yolları sağlamalıdır. Taraf Devletler, kamu işlevlerinin yönetimin tüm düzeylerinde bağımsız ve etkin biçimde yerine getirilmesi için gerekli makul düzenlemeyi, yardımcı teknolojileri, erişilebilir meclis usullerini ve belgelerini, güvenli dijital platformları, iletişim sistemlerini ve diğer teknolojik araçları sağlamakla yükümlüdür. Bu yükümlülükler derhâl uygulanır niteliktedir.

(d) Engelli seçmenlerin iradesinin özgürce ifadesi ve oy kullanmada yardım alma hakkı (md. 29 (a) (iii))

28. Madde 29 (a) (iii), Taraf Devletlerin engelli kişilerin seçmen olarak iradelerinin özgürce ifade edilmesini ve gerektiğinde ve talepleri üzerine kendi seçtikleri bir kişi tarafından oy kullanmada yardım edilmesini güvence altına almasını ve onların seçim tercihlerini diğerleriyle eşit koşullarda hukuken geçerli ve kendi kaderini tayin eden tercihler olarak tanımasını gerektirir. 5., 12. ve 21. maddelerle birlikte okunduğunda madde 29 (a) (iii), engellilikten bağımsız olarak ve ikame karar alma, dışsal onay veya başka bir müdahale olmaksızın, seçmenin irade ve tercihlerinin siyasi tercihin belirleyici ve hukuken geçerli ifadesini oluşturmasını gerektirir. Oy kullanmada yardım özerkliği azaltmaz; yeter ki yardım, oyun hukuki bütünlüğünü, gizliliğini ve sahiciliğini koruyacak şekilde, seçmenin irade ve tercihlerinin içeriğini etkilemeden, yorumlamadan veya değiştirmeden yalnızca bunların iletilmesi ve uygulanmasıyla sınırlı kalsın; bu koşulla yardım, esasa ilişkin eşitliği sağlayan bir tedbir olarak işlev görür.

29. Bazı yetki alanlarında yardımın yasal olarak tanınması, seçime katılımı Sözleşme'nin 12. maddesiyle bağdaşmayan kapasite temelli incelemeye, takdire dayalı denetime veya gayriresmî kapı bekçiliğine tabi kılan yasal veya idari düzenlemelerle bir arada var olmaktadır. Yardımın özgürce seçilmiş bir destek olarak değil, sistemik erişilebilirliğin ve

iletişimsel kapsayıcılığın yerine geçen bir araç olarak işlediği durumlarda, engelli kişiler tercih nedeniyle değil zorunluluktan ötürü üçüncü kişilere dayanmak durumunda kalabilir; bu da yardımın eşitleyici amacını bozar, yapısal bağımlılığı artırır ve müdahale risklerini yükseltir. Özellikle toplumsal dinamiklerin siyasi tercihin bağımsız biçimde oluşturulmasını, ifade edilmesini veya hayata geçirilmesini kısıtladığı durumlarda, yardımın yalnızca biçimsel olarak mevcut olması seçim özerkliğini tek başına güvence altına almaz. Ortadan kaldırılincaya kadar kurumsal veya ayrıştırılmış ortamlarda kalmaya devam eden engelli kişiler, siyasi iradelerini zorlama, manipülasyon veya ölçüsüz etki olmaksızın özgür ve özerk biçimde oluşturabilmeli, ifade edebilmeli ve siyasi haklarını kullanabilmelidir.

30. Yasaların oy kullanma hakkının kullanılmasını akli ehliyetle bağladığı ya da vasilere veya diğer üçüncü kişilere, Sözleşme'nin 12. maddesi uyarınca hukuki ehliyetin diğerleriyle eşit koşullarda tanınmasıyla bağdaşmayacak biçimde seçim kararlarını belirleme, kısıtlama veya geçersiz kılma yetkisi verdiği durumlarda madde 29 (a) (iii)'e aykırılık ortaya çıkar. Seçim düzenlemelerinin seçmenin güvendiği bir yardımcıyı seçme özgürlüğünü kısıtladığı veya yardımı seçmenin ifade ettiği talimatların yerine getirilmesiyle sınırlamadığı durumlarda da aykırılık ortaya çıkar. Ortadan kaldırılincaya kadar kurumsal veya ayrıştırılmış ortamlarda, oy verme işleminin bağımlılık ilişkileri içinde toplu oy kullanmaya, personel veya diğer araçlar tarafından fiili yardıma, zorlamaya, manipülasyona veya ölçüsüz etkiye olanak tanıyacak şekilde denetlendiği, toplu olarak organize edildiği veya dışarıdan yönlendirildiği durumlarda da benzer kaygılar doğar. Seçim özerkliğine yönelik müdahaleyi önleyebilecek, tespit edebilecek ve giderebilecek erişilebilir, gizliliği gözetilen ve etkili şikâyet, denetim ve telafi mekanizmalarının bulunmaması da madde 29 (a) (iii) ile güvence altına alınan hakkın gerçekleşmesini zayıflatır.

31. Madde 29 (a) (iii)'e tam ve pratik etkinlik kazandırmak için Taraf Devletler, seçim mevzuatının ve uygulamasının, engelli kişilerin seçim iradelerini oluşturma ve ifade etme ve oylarını buna göre kullanma ve yalnızca kendi talepleri üzerine ve kendi seçtikleri bir kişiden, oyun hukuki geçerliliğini ve bütünlüğünü koruyan ve ikameyi veya ölçüsüz etkiyi dışlayan koşullarda yardım alma hakkını tanımasını sağlamalıdır. 12. maddeyle bağdaşmayan tedbirler dâhil olmak üzere seçmenin kararının askıya alınmasına, değiştirilmesine veya geçersiz kılınmasına izin veren engellilik temelli tedbirler yürürlükten kaldırılmalıdır. Yardımlı oy kullanma; yardımcının rolünü tanımlayan, gizliliği ve müdahale etmemeyi şart koşan, zorlamayı önleyen, hesap verebilirliği sağlayan ve, ortadan kaldırılincaya kadar kurumsal veya ayrıştırılmış ortamlar dâhil olmak üzere, toplu veya personel denetimindeki oy kullanmayı ve seçmenin tercihini etkileyen, yeniden yorumlayan, değiştiren, yerine geçen veya geçersiz kılan yardımı açıkça yasaklayan açık, bağlayıcı ve uygulanabilir standartlar ve güvencelerle düzenlenmelidir. Yardımın kapsayıcılığın yerine geçen bir araç değil, özgürce seçilmiş bir destek olarak kalması için Kolay Okunur, sade dil ve diğer kolay anlaşılır formatlar ile uygun iletişim desteği dâhil olmak üzere erişilebilir ve anlaşılır seçim bilgileri sağlanmalıdır. Bu güvenceleri uygularken seçim makamları, paternalist veya ikameye dayalı uygulamaları önlemek için ilgili görevlilerin sistematik eğitimini sağlamalı ve seçim özerkliğine yönelik ihlallerin bildirilmesi, soruşturulması ve giderilmesi için erişilebilir usuller oluşturmalıdır.

B. Kamu işlerinin yürütülmesine ve örgütlü yaşama katılım

(a) Kamu işlerinin yürütülmesine tam ve etkin katılım (md. 29 (b))

32. Madde 29 (b), Taraf Devletlerin engelli kişilerin kamu işlerinin yürütülmesine ayrımcılık olmaksızın ve diğerleriyle eşit koşullarda tam ve etkin biçimde katılabilecekleri bir ortamı aktif olarak teşvik etmesini ve onların katılımını özendirmesini gerektirir. Seçim haklarının ötesinde bu yükümlülük, erişilebilir ve tarafsız yurttaşlık eğitimi ve yasaların, politikaların, bütçelerin ve yönetim önceliklerinin geliştirildiği, uygulandığı ve değerlendirildiği süreçlere sürekli katılım dâhil olmak üzere, engelli kişilerin kamu işlerine bilinçli ve özerk katılımını destekleyen olumlu tedbirleri gerektirir. Kamu işlerinin yürütülmesine katılım; istişare, yasama, idari ve denetim süreçlerine katılımın yanı sıra barışçıl toplantıları, gösterileri, protestoları, kamusal tartışmayı ve diğer yurttaşlık eylemi biçimlerini de kapsar ve Sözleşme'nin 7 (3) maddesi uyarınca, gençlik meclisleri, çocuk parlamentoları, kendi örgütleri ve diğer yaşa uygun katılım mekanizmaları aracılığıyla

engelli çocukların ve gençlerin yaşa uygun yurttaşlık katılımını da içerir. Bu nedenle Taraf Devletler, yasaların, kamusal alanların, kolluk ve idari uygulamaların ve bilgi ve iletişimin engelli kişileri dışlamamasını ve erişilebilirlik ve makul düzenlemenin sağlanmasını güvence altına almalıdır. Taraf Devletler, temsilci örgütleri aracılığıyla da dâhil olmak üzere, engelli kişilerin kamu politikasını ve kurumsal uygulamayı etkilemeye yönelik anlamlı fırsatlarla zamanında, bilgilendirilmiş ve etkin katılımına olanak tanıyan hukuki, kurumsal ve toplumsal koşulları oluşturmalıdır.

33. Bazı bağlamlarda katılım; erişilebilir olmayan usuller, bilgi, iletişim ve belgeler, yetersiz bildirim süresi, sıkıştırılmış takvimler, makul düzenlemenin reddedilmesi ve katkıların nasıl değerlendirildiğine ve sonuca nasıl yansıtıldığına ilişkin şeffaf geri bildirim eksikliği nedeniyle dönemsel kalmaya, bilgi paylaşımı veya son aşamadaki incelemeyle sınırlı olmaya ve karar alma sonuçlarını etkileyememeye devam etmektedir.

34. Katılım düzenlemelerinin bağımsızlıktan, şeffaf usullerden veya politika sonuçlarını etkileme yetkisinden yoksun olduğu; paralel veya ayrıştırılmış yapılar olarak işlediği; ancak temel kararlar alındıktan sonra başladığı; katılımı daha geniş politika alanlarını dışlayarak engelliliğe özgü konularla sınırladığı ya da katkıları gerekçeli yanıtlar veya girdilerin nasıl değerlendirildiğine ilişkin şeffaf bilgi olmaksızın aldığı durumlarda madde 29 (b)'ye aykırılık ortaya çıkabilir. Aykırılık ayrıca engelli kişilerin örgütlerinin karar alma süreçlerine etkin biçimde dâhil edilmediği; katılım yapılarının engelli kişilerin çeşitliliğine ulaşmadığı veya bunu yansıtmadığı ya da belirli grupları marjinalleştirdiği; istişare süreçlerinin erişilebilir olmadığı, müzakere için yetersiz süre tanıdığı, belirli iletişim biçimlerini varsaydığı veya idari, mali ya da lojistik engeller getirdiği; ya da izleme, değerlendirme ve hesap verebilirlik mekanizmalarının bulunmadığı ve erişilebilir başvuru yollarının mevcut olmadığı veya etkisiz kaldığı durumlarda da ortaya çıkabilir.

35. Madde 29 (b)'ye tam etkinlik kazandırmak için Taraf Devletler, engelli kişilerin, yeterli kaynaklar, erişilebilirlik tedbirleri ve şeffaf usul güvenceleriyle desteklenerek, gündem belirleme, taslak hazırlama, uygulama, izleme ve değerlendirme dâhil olmak üzere politika döngüsünün tamamı boyunca diğerleriyle eşit koşullarda katılabilmelerini sağlamalıdır. Katılım süreçleri; açık görev tanımlarına, erişilebilir usullere, makul sürelerle, erişilebilir bilgi ve iletişim yöntemlerine ve 7 (3) madde uyarınca engelli çocukların ve gençlerin görüşlerine gereken ağırlığın verilmesi dâhil olmak üzere katkıların gereği gibi dikkate alınmasını sağlayan mekanizmalara sahip olmalıdır. Gerektiğinde Taraf Devletler, süregelen yetersiz temsili ve yapısal engelleri gidermek ve siyasi ve kamusal yaşama katılımı fiili eşitliği hızlandırmak amacıyla, Sözleşme'nin 5 (4) maddesiyle uyumlu özel tedbirler de almalıdır.

36. Taraf Devletler, tek bir engelli kişinin atanmasını, bunun sembolik temsile, yalnızlaştırmaya veya tek bir bireyin çeşitlilik gösteren bir kesim adına konuşacağı yönünde makul olmayan bir beklentiye yol açtığı durumlarda, madde 29 (b)'ye uyumun yeterli kanıtı olarak kabul etmemelidir. Aile üyelerinin, destekçilerin, profesyonellerin veya hizmet sağlayıcıların dâhil olması, engelli kişilerin veya engelli kişiler tarafından yönetilmesi, yönlendirilmesi ve idare edilmesi gereken temsilci örgütlerinin doğrudan katılımını tamamlayabilir, ancak onun yerine geçmemelidir. Katılım düzenlemelerinin seçim veya atama içerdiği durumlarda usuller; çoklu ve çeşitli temsili, şeffaf seçimi, süreklilik ve görev devrini ve müzakerelerden önce ve sonra temsil edilen kesimlere ve bağımsız akran ağlarına danışma olanaklarını güvence altına almalıdır. Bu güvenceler temsilin çeşitli, hesap verebilir ve ilgili kesimlerle bağlantılı olmasını sağlamalıdır.¹¹

37. Katılım süreçleri, genel ve önceden sağlanan erişilebilirliği, bireysel gereksinimlere yanıt veren makul düzenleme ve destek tedbirlerinin bireye herhangi bir maliyet yüklenmeksizin hızla sağlanmasıyla birleştirmelidir.¹² Bu tedbirler; önceden paylaşılan gündemleri ve erişilebilir materyalleri; esnek zamanlamayı ve hibrit katılımı; gerçek zamanlı altyazıyı ve yardımcı dinleme sistemlerini; katılımının özgürce seçtiği bir destek veya akran destek kişisini; düşük uyarı alanları, molaları veya herhangi bir yapıtıma maruz kalmaksızın geçici olarak ayrılabilmeyi ve toplantılardan önce veya sonra yazılı katkı sunma

¹¹ CRPD/C/GC/7, par. 11 (d)–(g), 12 (a), 48 ve 50.

¹² CRPD/C/GC/6, par. 23–26; CRPD/C/GC/7, par. 45–47.

olanaklarını içerebilir. Bireyselleştirilmiş tedbirler, katılımcının irade ve tercihlerine uygun olarak onunla gizlilik içinde yürütülen bir diyalog yoluyla belirlenmeli ve gerektiğinde gözden geçirilip uyarlanmalıdır.

(b) Siyasi partilere, sivil toplum kuruluşlarına ve kamusal yaşamla ilgili derneklere katılım (md. 29 (b) (i))

38. Madde 29 (b) (i), engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşamla ilgilenen hükümet dışı kuruluşlara ve derneklere ve siyasi partilerin faaliyetlerine ve yönetimine diğerleriyle eşit koşullarda katılma hakkını tanıır. Bu nedenle madde 29 (b) (i) anlamında katılım; üyeliği ve müzakereye katılımı, iç seçimlere ve aday belirleme süreçlerine katılımı ve liderlik, yönetim, stratejik ve karar alma işlevlerinin yerine getirilmesini kapsar. Bu haktan etkin biçimde yararlanılması, engelli kişilerin siyasi partilerin ve derneklerin yönetimini ve yönelimini diğerleriyle eşit koşullarda etkileyebilmelerini ve sembolik, çevresel veya istişari rollerle sınırlandırılmamalarını gerektirir.

39. Mimari, ekonomik, iletişimsel ve dijital engeller toplantılara, müzakerelere ve iç karar alma süreçlerine katılımı kısıtlarken, makul düzenlemenin ve erişilebilir iletişim yöntemlerinin bulunmaması örgütsel yönetime sürekli katılımı daha da sınırlamaktadır. Siyasi yetkinlik, liderlik kapasitesi ve kamusal temsile ilişkin kalıp yargılar ile özellikle psikososyal engelli kişilere yönelik damgalama, olumsuz tutumlar ve damgalayıcı veya aşağılayıcı dil, yürütme organlarına, politika komitelerine ve diğer stratejik karar alma platformlarına erişimi daha da kısıtlamakta; liderlik ve karar alma pozisyonlarında yetersiz temsile katkıda bulunmakta ve bu yapılar içinde anlamlı etkiyi sınırlamaktadır.

40. Madde 29 (b) (i) kapsamında korunan haklar; yasal, düzenleyici veya örgütsel düzenlemelerin erişilebilirlik ve eşitlik standartlarını güvence altına almadığı; iç kuralların, usullerin veya gayriresmî uygulamaların liderlik pozisyonlarına, aday belirlemeye veya yönetim sorumluluklarına erişimi engellilik temelinde doğrudan veya dolaylı olarak kısıtladığı; ya da makul düzenlemenin, erişilebilir iletişim yöntemlerinin veya yardımcı teknolojilerin mevcut olmadığı durumlarda zayıflatılabilir. Mali katkılar, usule ilişkin gerekliliklerin veya üyelik ölçütlerinin engelli kişileri orantısız biçimde dezavantajlı duruma düşürdüğü; engelli kişilerin örgütlerinin sivil toplum koalisyonları veya siyasi ittifaklar içinde marjinalleştirildiği; ya da bağımsız denetimin, şikâyet usullerinin ve etkili yaptırımların ve başvuru yollarının bulunmadığı durumlarda aykırılık ortaya çıkabilir.

41. Madde 29 (b) (i)'i uygulamak için Taraf Devletler, makul düzenleme ve yardımcı teknolojiler yoluyla da dâhil olmak üzere, yapısal engelleri kaldıran ve engelli kişilerin iç usullere ve karar alma süreçlerine etkin katılımına olanak tanıyan, yeterli kaynakla desteklenmiş tedbirlerin kabul edilmesi ve etkili biçimde uygulanması yoluyla siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşlarının erişilebilirlik, eşitlik ve ayrımcılık yasağı ilkelerine uygun olarak faaliyet göstermesini sağlayan tutarlı bir hukuki ve kurumsal çerçeve oluşturmalı ve sürdürmelidir. Taraf Devletler ayrıca, engelli kişilerle temsilci örgütleri aracılığıyla yakın istişare içinde ve onların aktif katılımıyla geliştirilen ve uygulanan farkındalık artırma girişimleri, kapasite geliştirme stratejileri ve liderlik geliştirme programları dâhil olmak üzere, örgütsel karar almanın tüm düzeylerinde fiili eşitliği teşvik eden hedefli tedbirler olarak yetersiz temsili ele almalıdır.

(c) Engelli kişilerin örgütlerini kurma ve bunlara katılma hakkı (md. 29 (b) (ii))

42. Madde 29 (b) (ii), engelli kişilerin kendilerini uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde temsil edecek engelli kişilerin örgütlerini kurma ve bunlara katılma hakkını güvence altına alır; bu hüküm, siyasi katılımın kolektif ve temsili boyutunu teyit eder ve engelli kişilerin örgütlerini, engelli kişilerin çıkarlarını temsil ettikleri ve savundukları, kamu makamlarıyla ilişki kurdukları ve yasaların, politikaların ve kurumsal çerçevelerin geliştirilmesine katıldıkları özerk ve öz yönetimli temsil organları olarak tanıır. Bu özerkliğe saygı, engelli kişilerin örgütlerinin yapılarını oluşturabilmelerini, iç yönetimlerini, önceliklerini ve savunuculuk stratejilerini bağımsız olarak belirleyebilmelerini ve ölçüsüz müdahale, ikame veya denetim olmaksızın faaliyet gösterebilmelerini gerektirir. Siyasi ve kamusal yaşamdaki temsili aktörler olarak engelli kişilerin örgütleriyle karar alma süreçlerinde yakın istişare edilmeli ve bu örgütler bu süreçlere aktif olarak katılmalıdır.

43. Örgütlenme özgürlüğü iç hukuk sistemlerinde tanınmış olsa da yapısal, düzenleyici ve mali engeller çoğu zaman engelli kişilerin örgütlerinin özerkliğini, sürdürülebilirliğini ve temsil kapasitesini zayıflatmakta ve onların kendi yapılarını kurma, yönetme ve bunlara katılma ve siyasi ve kamusal yaşamda bağımsız ve etkili muhataplar olarak faaliyet gösterme olanaklarını kısıtlayabilmektedir.

44. Komite, orantısız kayıt, raporlama ve faaliyet gereklilikleri, Sözleşme'nin 12. maddesi kapsamındaki hukuki ehliyeteye ilişkin yasal çerçeveler ve hakkaniyete aykırı ve yetersiz finansman düzenlemeleri dâhil olmak üzere yasal, idari ve mali engellerin, engelli kişilerin kendi örgütlerini diğerleriyle eşit koşullarda kurma, yönetme veya bunlara katılma olanağını kısıtlayabileceğini ve bunların özerkliğini ve temsil kapasitesini tehlikeye atarak madde 29 (b) (ii) kapsamında korunan hakları zayıflatabileceğini gözlemlemektedir. Engelli kişilerin örgütlerinin, özellikle kendilerini doğrudan etkileyen konularda, yerel, ulusal, bölgesel veya uluslararası düzeylerde kurumsallaşmış istişare, izleme veya politika geliştirme süreçlerinden dışlandığı ya da katılım mekanizmalarının yalnızca biçimsel olduğu ve görüşlerinin karar alma sonuçlarını etkileyemediği durumlarda da madde 29 (b) (ii)'ye aykırılık ortaya çıkar. Aykırılığın bir diğer görünümü, Sözleşme'nin 29 (b) (ii) ve 4 (3) maddeleri uyarınca temsilin öz örgütlenmeye ve engelli kişilerin kendilerine karşı hesap verebilirliğe dayanması gerektiği ilkesine aykırı olarak, engelli kişiler tarafından yönetilmeyen, yönlendirilmeyen veya idare edilmeyen kuruluşlara engelli kişileri etkileyen konularda temsil statüsü tanınmasıdır. İşbirliğine, ağ kurmaya ve sınır ötesi etkileşime getirilen kısıtlamalar da engelli kişilerin örgütlerinin kamusal yaşama diğer sivil toplum aktörleriyle eşit koşullarda katılma olanağını daha da sınırlayabilir.

45. Madde 29 (b) (ii)'nin etkili biçimde uygulanması, engelli kişilerin örgütlerini siyasi ve kamusal yaşamda meşru ve bağımsız muhataplar olarak tanıyan ve onların karar alma süreçlerine sürekli katılımına olanak tanıyan tutarlı ve elverişli bir yasal ve politik çerçeve gerektirir. Madde 29 (b) (ii)'ye tam uyum, engelli kişilerin özgürce ve kolektif olarak örgütlenabildikleri, kendi kesimlerini uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde temsil edebildikleri ve öz yönetimli, bağımsız ve engelli kişilerin kendilerine karşı hesap verebilir örgütler aracılığıyla kamu işlerine katılabildikleri ve böylece öz temsil ilkesinin hayata geçtiği durumda sağlanır.

V. Taraf Devletlerin yükümlülükleri

46. 29. maddeye işlerlik kazandıracak tedbirleri geliştirirken, uygularken, izlerken ve gözden geçirirken Taraf Devletler, engelli kişilerle temsilci örgütleri aracılığıyla yakın istişare etmeli ve onların aktif katılımını sağlamalıdır. İstişare ve aktif katılım anlamlı, zamanında ve kapsayıcı olmalı; engelli kişilerin görüşlerinin siyasi ve kamusal yaşamı etkileyen tedbirlerin içeriğini, yönünü ve uygulanmasını etkilemesine olanak tanımalı; politika tasarısının ve yasa taslağı hazırlığının en erken aşamalarında başlatılmalı ve katkıların nasıl değerlendirildiğine ve karar alma sürecinin sonraki aşamalarına nasıl yansıtıldığına ilişkin açık bilgi verilerek uygulama, izleme ve gözden geçirme süreçleri boyunca sürdürülmelidir.

47. Taraf Devletler, erişilebilirliğin takdire bağlı veya geçici uyarlamalar yoluyla sağlanması yerine, eşitliğin doğal bir gereği olarak istişare ve karar alma süreçlerine yerleştirilmesini sağlamalıdır. Bu nedenle fiziksel ve dijital ortamlar, usul çerçeveleri, müzakere biçimleri ve katılım kanalları, duysal ve bilişsel erişilebilirlik gereklilikleri dâhil olmak üzere tanınmış erişilebilirlik standartlarına uygun olarak ve diğerleriyle eşit koşullarda engelli kişiler için tamamen erişilebilir olmalıdır. Sözleşme'nin 9. ve 21. maddeleriyle birlikte yorumlandığında bu yükümlülük; mimari, duysal ve usule ilişkin engellerin sistematik olarak kaldırılmasını, kolay anlaşılır formatlar dâhil uygun iletişim yöntemlerinin sağlanmasını ve etkili ve onurlu katılım için gerektiğinde makul düzenlemeyi kapsar. Taraf Devletler ayrıca istişare ve karar alma süreçlerinin, Sözleşme'nin 12. maddesi uyarınca engelli kişilerin hukuki ehliyetine, irade ve tercihlerine tam olarak saygı göstermesini sağlamalıdır.

48. Erişilebilirlik yükümlülükleri, kamu işlerinde kullanılan bilgi ve iletişim altyapısına, dijital platformlara ve yeni ortaya çıkan teknolojilere de aynı ölçüde uzanır; bunlar

tasarımdan itibaren erişilebilir, yardımcı teknolojilerle birlikte çalışabilir olmalı ve tanınmış erişilebilirlik standartlarına uygun olarak geliştirilmeli, tedarik edilmeli ve sürdürülmelidir. Sözleşme'nin 9., 21. ve 22. maddeleriyle birlikte yorumlandığında bu yükümlülük, söz konusu sistemlerin uygulamada erişilebilir olmasını, engelli kişilerin diğerleriyle eşit koşullarda kendi seçtikleri erişilebilir formatlarda ve iletişim yöntemleriyle bilgi aramasına, edinmesine ve yaymasına olanak tanımasını ve mahremiyeti korumasını gerektirir. Otomatik karar alma sistemleri ve yapay zekâ içeren sistemler dâhil olmak üzere dijital teknolojilerin yurttaşlık ve siyasi katılıma ilişkin süreçlere entegre edildiği durumlarda Taraf Devletler, bunların tasarımının, geliştirilmesinin, kullanıma sunulmasının ve denetiminin yeni dışlanma, ayrımcılık, algoritmik önyargı veya şeffaflık eksikliği biçimleri yaratmamasını ya da hukuki ehliyetin kullanılmasını sınırlamamasını veya buna müdahale etmemesini sağlamalıdır. Erişilebilir alternatifler, insan denetimi ve etkili inceleme ve telafi yolları da güvence altına alınmalıdır. Biyometrik kayıt veya kimlik doğrulamanın kullanıldığı durumlarda Taraf Devletler, engelli kişilerin kaydedilemediği veya güvenilir biçimde doğrulanamadığı hâllerde erişilebilir, biyometrik olmayan bir alternatifin mevcut olmasını ve böylece onların katılımının ve seçmen kütüğüne kaydının olumsuz etkilenmemesini sağlamalıdır.¹³ Hata ve ret oranları, mahremiyet ve kişisel verilerin korunmasına ilişkin güvencelere tabi olarak bağımsız biçimde izlenmeli ve ayrıştırılmış biçimde yayımlanmalıdır.

49. 29. maddeye tam etkinlik kazandırmak için Taraf Devletler, katılım haklarına, birbirinden ayrı ancak birbiriyle ilişkili yükümlülükler olarak saygı göstermeli, bunları korumalı ve yerine getirmelidir; bunu, Sözleşme'nin 12. maddesinin gereklerine uygun olarak hukuki ehliyetin reddedilmesi veya kısıtlanması dâhil engellilik temelli kısıtlamalardan kaçınarak, kamu veya özel aktörlerin müdahalesine veya zorlamasına karşı koruma sağlayarak ve siyasi döngü boyunca katılımı engelleyen yapısal engelleri ortadan kaldırmak için olumlu tedbirler alarak yapmalıdır. Bu yükümlülükler hem siyasi hakların engelli kişilere tanınmadığı durumlarda hem de bu hakların etkin biçimde kullanılamadığı durumlarda geçerlidir ve Sözleşme'nin 5. maddesindeki eşitlik ve ayrımcılık yasağı ilkeleriyle tutarlı biçimde uygulanmalıdır.

50. Taraf Devletler, kaynaklara ve kapasite geliştirme tedbirlerine hakkaniyete uygun ve şeffaf erişimi güvence altına almak, istişare ve katılım mekanizmalarını kurumsallaştırmak ve 33 (3) madde uyarınca, 33 (2) madde kapsamında oluşturulan izleme çerçevelerine tam katılımlarını güvence altına almak yoluyla da dâhil olmak üzere, engelli kişilerin örgütlerinin uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde temsili muhataplar olarak bağımsız ve sürdürülebilir biçimde faaliyet göstermesine olanak tanımalıdır. Her türlü kamu veya özel destek bu örgütlerin özerkliğini ve temsili niteliğini korumalı; öz örgütlenmelerine veya engelli kişilere karşı hesap verebilirliklerine müdahale etmemeli ve bunların yönetimi, öncelikleri veya savunuculuk tutumları üzerinde denetim veya ölçüsüz etki uygulamak için kullanılmamalıdır. Bu nedenle Taraf Devletler açık, güvenli ve elverişli bir sivil alanı korumalı; örgütlenme özgürlüğüne, finansmana erişime veya sınır ötesi işbirliğine getirilen ayrımcı veya orantısız kısıtlamaları önlemeli ve gidermeli; bireysel veya kolektif olarak savunuculuk, istişare veya izleme faaliyetinde bulunan kişileri damgalanmaya, gözetime, yıldırma ve misillemeye karşı korumalı ve muhalif görüşler ifade ettikleri durumlar da dâhil olmak üzere onların insan hakları savunucuları olarak rolünü tanımalıdır.

51. Dışlayıcı davranışlar veya usul açısından kusurlu istişareler için hesap verebilirlik olmaksızın katılım hakları pratik etkiden yoksun kalacağından, Taraf Devletler katılım düzenlemelerinin hem biçimsel varlığını hem de esasa ilişkin niteliğini ve etkisini değerlendirecek izleme, değerlendirme ve uygulama mekanizmaları oluşturmalıdır. Sözleşme'nin 33 (2) maddesi uyarınca oluşturulan bağımsız izleme mekanizmaları, 33 (3) madde uyarınca engelli kişilerin ve temsilci örgütlerinin tam katılımıyla bu süreçte katkıda bulunmalıdır. Bu mekanizmalar erişilebilir şikâyet usulleri sağlamalı, adalete erişimi ve zamanında ve etkili başvuru yollarını güvence altına almalı ve engelli kişilere, destekçilerine veya temsilci örgütlerine yönelik yıldırma, misilleme veya ölçüsüz müdahaleye karşı güvenceler içermelidir.

52. Sözleşme'den doğan yükümlülükleri değiştirmeksizin veya azaltmaksızın Taraf Devletler, ölçülebilir hedefler, ayrıştırılmış verilerin sistematik olarak toplanması ve

¹³ CRPD/C/GC/8, par. 5 ve 82 (f); A/HRC/48/31, par. 25–31, 39, 45 ve 49–50; A/HRC/RES/46/16.

kullanılması ve Sözleşme'nin 33 (3) maddesiyle uyumlu olarak engelli kişilerin temsilci örgütleri aracılığıyla katıldığı katılımcı izleme düzenlemeleri yoluyla, Sözleşme ile 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi dâhil ilgili uluslararası ve bölgesel taahhütler arasında tutarlılık sağlamalıdır.

VI. Sözleşme'nin diğer hükümleriyle ilişki

53. Komite, 29. maddenin Sözleşme'nin 4. maddesi, özellikle de 4 (3) maddesi ışığında yorumlanması gerektiğini vurgular. İstişare ve katılım süreçleri karar almada esasa ilişkin etkiyi güvence altına almalı ve yalnızca sembolik katılım biçimlerinden kaçınılmalıdır. Bu nedenle Taraf Devletler, yasal, idari ve politik sonuçları biçimlendirebilecek kapsayıcı, sürekli ve yeterince desteklenen mekanizmalar oluşturmalıdır.

54. 29. madde ayrıca Sözleşme'nin 5. maddesi ve eşitlik ve ayrımcılık yasağına ilişkin 6 No.lu Genel Yorum ile birlikte okunmalıdır. Siyasi ve kamusal yaşamda kapsayıcı eşitlik; adil yeniden dağıtım, tanınma, katılım ve uyumlaştırma boyutları üzerinden anlaşılmalı ve Taraf Devletlerin doğrudan ve dolaylı ayrımcılığı, makul düzenlemenin reddini, tacizi ve çoklu, kesişimsel, yapısal ve sistemik ayrımcılık biçimlerini tespit etmesini ve ortadan kaldırmasını gerektirmelidir. Taraf Devletler ayrıca engellilik temelli ehliyetsizlik hâllerini ve orantısız dışlayıcı etkileri olan görünüşte tarafsız gereklilikleri yürürlükten kaldırmalıdır. Makul düzenleme; seçimler, kamu görevine aday olma ve kamu görevinde bulunma, siyasi partilere ve derneklere katılım ve kamusal karar alma süreçleri dâhil olmak üzere siyasi hakların kullanılmasında bireye herhangi bir maliyet yüklenmeksizin ve hızla sağlanmalıdır. Erişilebilir şikâyet mekanizmaları, etkili başvuru yolları ve uygun yaptırımlar da güvence altına alınmalıdır. Gerektiğinde, 5 (4) madde kapsamındaki özel tedbirler, zihinsel veya psikososyal engelli kişiler, ortadan kaldırılınca kadar kurumlarda yaşamaya devam eden kişiler, yerli engelli kişiler ve kesişimsel ayrımcılığa maruz kalan diğer gruplar dâhil olmak üzere, tarihsel ve süregelen yetersiz temsili gidermeli ve temsil, liderlik ve etki bakımından esasa ilişkin eşitliği güvence altına almalıdır. Bu tedbirler süreli hedefleri, kotaları veya ayrılmış sandalyeleri, kapsayıcı aday listesi gerekliliklerini, hedefli işe alım ve liderlik programlarını, adaylık ve katılımı ilişkili engellilikten kaynaklanan maliyetlerin karşılanmasına yönelik desteği ve siyasi partilerin kamu finansmanına bağlanan erişilebilirlik veya temsil koşullarını içerebilir; giderilmek istenen dezavantajla orantılı olmalı, izlenmeli ve gözden geçirilmeli ve fiili eşitliği hızlandırmak veya sağlamak için gerekli olduğu sürece sürdürülmelidir. Bu tedbirlerin tasarımı, uygulanması ve gözden geçirilmesi ayrıştırmayı, kalıp yargıları veya eşit olmayan siyasi yetkinlik standartlarını sürdürmemelidir.

55. Komite'nin engelli kadınlar ve kız çocuklarına ilişkin 3 No.lu Genel Yorumu ile uyumlu olarak, 29. madde ayrıca 6. madde ve bu maddenin çoklu ve kesişen ayrımcılık biçimlerine karşı sağladığı koruma ışığında yorumlanmalıdır. Siyasi ve kamusal yaşamda bu tür ayrımcılık; yapısal ve sistemik yetersiz temsil, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, parti yapılarından ve karar alma platformlarından dışlanma, dijital taciz ve sosyoekonomik marjinalleşme biçimlerini alabilir ve adaylığa, liderliğe ve yurttaşlık katılımına erişimi kısıtlayabilir. Bu nedenle 29. maddeye uyum, ayrıştırılmış verilerin toplanması, siyasi bağlamlarda toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin önlenmesi ve engelli kadınların siyasi ve kamusal yaşama tam ve etkin katılımına olanak tanıyan güvenli ve erişilebilir katılım ortamlarının oluşturulması dâhil olmak üzere, toplumsal cinsiyete özgü ve kesişimsel engelleri ele alan hedefli ve sürekli tedbirlerin alınmasını gerektirir.

56. 8. madde de 29. maddenin etkili biçimde gerçekleştirilmesi için temel öneme sahiptir; zira engelli kişilerin siyasi yetkinlikten, bağımsızlıktan veya liderlik kapasitesinden yoksun olduğuna dair ableist kalıp yargılar, damgalama ve varsayımlar, siyasi haklar biçimsel olarak tanınmış olsa bile hukukta ve uygulamada dışlanmayı sürdürmektedir. Bu nedenle Taraf Devletler, engelli kişilerin haklarına, onurlarına, yeteneklerine ve katkılarına saygıyı teşvik etmek ve toplumsal cinsiyete dayalı ve kesişimsel kalıp yargılar dâhil olmak üzere kalıp yargılar, önyargılar ve zararlı uygulamalarla mücadele etmek üzere tasarlanmış ve uygulanan, derhâl, etkili, uygun, sürekli ve yeterli kaynakla desteklenen farkındalık artırma tedbirleri almalıdır. Bu tedbirler seçim makamlarını, kamu görevlilerini, siyasi partileri, adayları, yargıyı, kolluk birimlerini, medyayı, dijital platformları, sivil toplumu ve genel kamuoyunu hedeflemeli; hak temelli eğitimleri ve erişilebilir kamusal bilgilendirmeyi içermeli ve engelli

kişilerin seçmen, aday, seçilmiş temsilci, kamu görevlisi, savunucu ve lider olarak görünürliğini artırmalıdır. Farkındalık artırma tedbirleri yasal reformları, erişilebilirlik gerekliliklerini, makul düzenlemeyi, desteği, güvenceleri ve başvuru yollarını tamamlamalı, asla bunların yerine geçmemeli ve etkilerinin değerlendirilmesi için izlenmelidir. Bu yükümlülükler işlerlik kazandırırken Taraf Devletler, kamusal ve medya iletişimlerinin engelliliği paternalist, hayırseverlik temelli veya tıbbi modele dayalı biçimde yansıtmamasını da sağlamalıdır.¹⁴

57. 29. madde ayrıca, 2 No.lu Genel Yorum'da ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, erişilebilirliği bireysel taleplere bağlı olmayan, önceden yerine getirilmesi gereken, koşulsuz ve sistemik bir yükümlülük olarak düzenleyen Sözleşme'nin 9. maddesiyle birlikte okunmalıdır. Bu nedenle Taraf Devletler fiziksel çevrenin, ulaşımın, bilgi ve iletişim teknolojileri ve sistemleri dâhil bilgi ve iletişimin ve kamuya açık veya kamuya sunulan diğer tesis ve hizmetlerin erişilebilirliğini sağlamalıdır. Erişilebilirlik; seçmen kaydı, sandık yerleri ve oy verme yöntemleri, seçim bilgileri ve kampanyaları, adaylık ve aday gösterme, siyasi parti ve sivil toplum faaliyetleri, kamusal istişareler, yasama ve idari işlemler, kamu işlevlerinin yerine getirilmesi ve dijital ve yapay zekâ destekli sistemler dâhil olmak üzere siyasi döngünün tamamına yayılmalıdır. Evrensel tasarıma dayalı bağlayıcı erişilebilirlik standartları kamu ve özel aktörlere uygulanmalı, kamu alımı ve ruhsatlandırma çerçevelerine dâhil edilmeli ve belirli zaman çizelgeleri, yeterli kaynaklar, bağımsız izleme, uygulanabilir yaptırımlar, erişilebilir şikâyet yolları ve etkili başvuru yollarıyla desteklenmelidir. Erişilebilirlik tedbirlerinin uygulanması, diğerleriyle eşit koşullarda katılımı sağlamak için gerektiğinde gerekli ve uygun değişiklikler ve uyarlamalar yoluyla makul düzenleme sağlama yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz.

58. 29. madde ayrıca, Taraf Devletlerin silahlı çatışma, yabancı işgal, uzun süreli çatışma ve çatışma sonrası militarizasyon, insani acil durumlar ve afetler dâhil risk durumlarında engelli kişilerin korunmasını ve güvenliğini sağlamasını gerektiren 11. madde ile birlikte uygulanmalıdır. Bu bağlamlarda Taraf Devletler, erişilebilirliği, makul düzenlemeyi ve kapsayıcı istişareyi sağlayarak ve acil durum tedbirlerinin engellilikle ilgili gerekçelerle katılım haklarını askıya almasını, kısıtlamasını veya fiilen ortadan kaldırmasını önleyerek, acil durum müdahaleleri, mümkün olduğunda olağanüstü seçim düzenlemeleri, kriz yönetimi ve çatışma sonrası iyileşme ve yeniden yapılanma süreçleri boyunca engelli kişilerin haklarını ve hayatta kalmalarını doğrudan etkileyen kararlara katılımını korumalıdır.

59. 29. maddenin etkili biçimde uygulanması, Sözleşme'nin 12. maddesinde güvence altına alındığı üzere, engelli kişilerin hukuki ehliyetinin diğerleriyle eşit koşullarda tam olarak tanınmasına özünde bağlıdır. Yasal ehliyetsizlik, ikame karar alma, dışsal onay veya kapasite temelli inceleme yoluyla olsun, engelli kişileri siyasi haklardan yoksun bırakan veya onların irade ve tercihlerini hukuken etkisiz kılan her türlü hukuki ehliyet reddi veya kısıtlaması 29. maddenin doğrudan ihlalini oluşturur. Bu nedenle Taraf Devletler, siyasi ve kamusal katılıma ilişkin tüm süreçlerin engelli kişilerin hukuki ehliyetine, irade ve tercihlerine tam olarak saygı göstermesini ve engelliliğe dayalı siyasi yetkinlik değerlendirmelerine veya diğer ikame karar alma biçimlerine başvurulmaksızın, gerektiğinde hukuki ehliyetin kullanılmasında destek sağlanmasını güvence altına almalıdır.

60. Siyasi katılım, engelli kişileri, özellikle kadınları ve zihinsel veya psikososyal engelli kişileri, dijital ortamlar dâhil olmak üzere artan yıldırma, zorlama, taciz ve hedefli şiddet risklerine maruz bırakabileceğinden, Taraf Devletler 16. madde ve ilgili olduğu ölçüde Komite'nin 3 No.lu Genel Yorumu uyarınca, sömürü, şiddet ve istismara karşı koruma çerçevelerinin siyasi ve kamusal yaşamı da kapsamasını ve oy kullanmada zorlamaya, yurttaşlık katılımı nedeniyle misillemeye, engelli adayları, seçilmiş temsilcileri veya aktivistleri hedef alan tacize ve fiili veya algılanan ruh sağlığı durumları ya da psikososyal engellerle ilgili damgalama veya önyargıdan kaynaklanan diğer yıldırma veya şiddet biçimlerine karşı güvenceler içermesini sağlamalıdır. Katılımı caydıran veya bastıran yıldırma veya şiddetin varlığı, 29. madde kapsamındaki haklardan eşit biçimde yararlanmanın önünde doğrudan bir engel oluşturur ve toplumsal cinsiyete, yaşa ve

¹⁴ CRPD/C/5.

engelliliğe duyarlı ve erişilebilir önleyici, koruyucu, bildirim, soruşturmaya ve telafiye yönelik tedbirlerin alınmasını gerektirir.

61. Komite'nin 5 No.lu Genel Yorumu ve acil durumlar dâhil kurumsuzlaştırmaya ilişkin kılavuz ilkeleriyle uyumlu olarak, 29. madde, engelli kişilerin bağımsız yaşama ve topluma dâhil olma hakkını, bu hakkın etkili biçimde gerçekleşmesi için gerekli destek ve yaşam düzenlemelerine erişim yoluyla da dâhil olmak üzere güvence altına alan Sözleşme'nin 19. maddesiyle birlikte okunmalıdır. Siyasi ve kamusal katılım alanında kurumsal, toplu ve ayrıştırılmış yaşam düzenlemeleri, topluma dâhil olmanın reddedilmesi ve yeterli desteğin bulunmaması; ikamet, hareketlilik ve bilgiye, temsilci örgütlere, kamusal tartışmaya ve kolektif savunuculuğa erişime ilişkin engeller ve denetime veya ölçüsüz etkiye maruz kalma yoluyla da dâhil olmak üzere seçim ve yurttaşlık süreçlerine katılımı önemli ölçüde kısıtlayabilir; bu durum siyasi iradenin oluşturulmasını, ifade edilmesini ve kolektif olarak dile getirilmesini zayıflatır ve Sözleşme'nin 19. ve 29. maddeleriyle bağdaşmayan bağımlılık ilişkilerini pekiştirir. Bu nedenle Taraf Devletler, engelli kişilerin 29. madde kapsamındaki haklarını acil durumlar dâhil diğerleriyle eşit koşullarda kullanabilmeleri için kurumlara yerleştirmeye son vermeli, yeni kurumsal yerleştirmeleri önlemeli ve bireyselleştirilmiş destek ile toplum temelli hizmetlere erişimi sağlamalıdır.

62. 29. madde ile birlikte okunduğunda 21. madde, Taraf Devletlerin siyasi ve kamusal yaşamla ilgili bilgilerin uygulamada erişilebilir olmasını ve etkili ve bağımsız katılımı desteklemesini sağlayan kapsamlı ve eşgüdümlü tedbirler almasını gerektirir. Farklı duysal, bilişsel ve iletişimsel gereksinimlere yanıt veren erişilebilir formatlar ve iletişim yöntemleri, genel kamuoyuna sunulan ilgili bilgilerle aynı anda ve aynı kanallar aracılığıyla sunulmalıdır. Bu yükümlülüğün kapsamı kamu makamlarınca üretilen veya yayılan materyallerle sınırlı olmayıp daha geniş bilgi ortamını da kapsar. Bu nedenle Taraf Devletler, 21 (c) ve (d) maddeleri uyarınca, internet aracılığıyla da dâhil olmak üzere genel kamuya hizmet sunan özel kuruluşları seçimle ilgili içerik ve hizmetlerin erişilebilirliğini sağlamaya davet etmeli ve kitle iletişim araçlarını siyasi ve kamusal işlere ilişkin yayınlarını engelli kişiler için erişilebilir kılmaya teşvik etmelidir.

63. Kişisel verilerin ve gizliliğin yetersiz korunması, bireyleri seçim süreçleri ve yurttaşlık faaliyetleri de dâhil olmak üzere siyasi haklarını kullanırken ölçüsüz müdahaleye, yetkisiz ifşaya veya dış etkiye maruz bırakabilir. Bu nedenle katılım bir tanının, tedavi geçmişinin veya engellilik durumunun kamuya açıklanması koşuluna bağlanmamalı; erişilebilirlik, makul düzenleme veya destek sağlamak amacıyla toplanan veriler özgür ve bilgilendirilmiş rızaya dayalı olarak işlenmeli, gizli tutulmalı, seçmen kaydı ve uygunluk kayıtlarından ayrı tutulmalı ve gerekli olandan daha uzun süre saklanmamalıdır. Seçim yönetimi, katılımın izlenmesi veya istatistiksel amaçlarla verilerin toplanması, ayrıştırılması ve kullanılması da aynı şekilde 22. maddeye uygun olmalı ve gereklilik, amaçla sınırlılık, gizlilik, güvenlik, verilerin ayrı tutulması ve sınırlı saklama konularında sıkı güvencelere tabi olmalıdır. Bu tür veriler seçme yeterliliğine ilişkin kararlarla ilişkilendirilmemeli veya bu kararlarda kullanılmamalı; bireysel siyasi tercihlerin tespit edilmesine veya çıkarılmasına, siyasi faaliyetin profillenmesine veya gözetime¹⁵ olanak tanıyacak biçimde işlenmemeli ve siyasi ve kamusal katılımın tüm biçimlerinde kişisel bilgilerin gizliliğini sağlayan, oyun gizliliğini koruyan ve bireysel özerkliği muhafaza eden güvencelere tabi olmalıdır.

64. 32. madde ile birlikte okunduğunda 29. madde, Taraf Devletlerin yönetim reformu, kamu kurumları, dijital kamu altyapısı ve yurttaşlık katılımına ilişkin uluslararası işbirliği girişimlerinin erişilebilirlik standartlarını entegre etmesini, engelli kişileri kapsamasını ve yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde kapsayıcı katılım için yeterli ve sürekli kaynaklarla desteklenmesini sağlamasını gerektirir.

65. 29. madde ayrıca 33. madde, özellikle de 33 (3) madde ile birlikte okunmalıdır. Bu nedenle Taraf Devletler, engelli kişilerin ve temsilci örgütlerinin tam katılımını güvence altına alan kapsayıcı, erişilebilir ve katılımcı izleme mekanizmaları oluşturmaları olmalıdır.

¹⁵ Bkz. CRPD/C/GC/8, par. 75; A/HRC/48/31, par. 30–35 ve 41–43; ve A/HRC/RES/46/16.

VII. Ulusal düzeyde uygulama

(a) Mevzuat ve politika uyumu: İç hukuk çerçevelerinin kapsamlı biçimde gözden geçirilmesi ve uyumlaştırılması

66. Taraf Devletler, Sözleşme ile tam uyumu güvence altına almak ve engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama eşit katılımını doğrudan veya dolaylı olarak zayıflatan yasaları ve düzenlemeleri yürürlükten kaldırmak amacıyla anayasal, yasal ve düzenleyici çerçevelerini kapsamlı, yöntemli ve sürekli bir gözden geçirmeye tabi tutmalıdır. Bu gözden geçirme; seçim mevzuatını, medeni hukuku ve idare hukukunu, siyasi partileri ve dernekleri düzenleyen kanunları, kamu hizmeti düzenlemelerini ve hukuki ehliyet, fiilî eşitlik, erişilebilirlik ve katılıma ilişkin hükümleri kapsamalıdır.

67. Taraf Devletler ayrıca siyasi ve kamusal yaşama katılımı ulusal engellilik stratejilerine, yönetim reformlarına ve kamu yönetimi politikalarına yatay bir ilke olarak entegre etmeli ve Sözleşme'nin 4 (5) maddesi uyarınca, federal ve yerinden yönetim sistemleri de dâhil olmak üzere iç yetki paylaşımından bağımsız olarak yönetimin her düzeyinde uygulamalıdır. Bu nedenle ulusal ve ulus-altı eylem planları, seçim reformları ve eşitlik çerçeveleri, engelli kişilerin temsilci örgütleri aracılığıyla tutarlı biçimde katılımını sağlamalıdır. Etkili uygulama; yetkili kamu makamları, açık kurumsal sorumluluklar ve bütçe taahhütleri, etkili eşgüdüm ve izleme düzenlemeleri, uygulama takvimleri, erişilebilir raporlama, ölçülebilir hedefler ve yasal, kurumsal ve pratik engelleri kaldırmak ve sürekli ve özerk katılımı mümkün kılmak için yeterli ve sürekli kaynaklar dâhil olmak üzere uygun kurumsal koşulları gerektirir.

(b) Kalıcı katılım mekanizmalarının devletin tüm erklerine yerleştirilmesi

68. Tam ve etkin katılıma elverişli bir ortamı teşvik etmek için Taraf Devletler, yönetimin her düzeyinde düzenli, öngörülebilir ve etkili katılım olanakları sağlamalıdır. Tedbirler, yürütme ve yasama erkleri genelinde ve bağımsız kamu kurumları bünyesinde açık usullere tabi, kalıcı ve şeffaf katılım mekanizmalarını içermelidir. Bu mekanizmaların kapsayıcılığını ve etkinliğini güvence altına almak için, engelli kişilerin örgütlerine bağlı olmayanlar da dâhil olmak üzere tüm engelli kişilere ulaşabilecek erişilebilir erişim tedbirleri içermeli ve gündem belirleme, taslak hazırlama, kabul, uygulama ve değerlendirme aşamaları boyunca katılımı sürdürmelidir. Her aşamada katılım; yeterli bildirim süresi, erişilebilir belgeler, uygun iletişim desteği ve katkıların nasıl değerlendirildiğini ve sonuçları nasıl etkilediğini gösteren, erişilebilir formatlarda ve belirli ve makul bir süre içinde yayımlanan yazılı ve gerekçeli açıklamalar dâhil olmak üzere usul güvenceleriyle desteklenmelidir. Taraf Devletler ayrıca danışma organları veya istişare platformları biçimindeki katılım düzenlemelerinin açık görev tanımları, belirlenmiş yetki alanları, yeterli yetki ve kararları etkileyecek etkili kanallarla sürekli olarak işlemlerini sağlamalı ve böylece biçimsel dışlanmayı ve etkisiz katılımı önlemelidir.

69. Taraf Devletler ayrıca engelli kişilerin örgütlerinin kaynaklara yeterli ve sürdürülebilir erişimini sağlamalıdır. Bu nedenle finansman mekanizmaları erişilebilir, şeffaf, hakkaniyete uygun ve orantılı olmalı; daha küçük, taban örgütlerini, öz savunuculuk veya akran liderliğindeki grupları ya da başka türlü yeterince temsil edilmeyen kesimleri temsil eden örgütleri büyüklükleri veya idari kapasiteleri nedeniyle dezavantajlı duruma düşürmemelidir.

(c) Yapısal erişilebilirlik ve sistemik güvenceler

70. 29. maddenin ulusal düzeyde uygulanması, erişilebilirliğin, makul düzenlemenin ve gerekli desteğin seçmen kaydı, seçim yönetimi, kamusal istişareler, adaylık usulleri ve kamu işlevlerinin yerine getirilmesi dâhil olmak üzere siyasi döngünün tamamına eşgüdümlü biçimde entegre edilmesini gerektirir. Bu nedenle erişilebilirlik; kamu alımlarına, kamu altyapı standartlarına, dijital yönetim sistemlerine ve kamu personel düzenlemelerine yerleştirilmeli, yeterli mali, teknik ve idari kaynaklarla desteklenmeli ve etkili izleme ve uygulamaya tabi olmalıdır. Taraf Devletler erişilebilirliği, sistemlerin ve süreçlerin bütününe uygulanan, önceden yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olarak ele almalıdır. Siyasi katılıma yönelik destek de dolaylı mali engeller yaratmaksızın sağlanmalıdır; bu, diğerleriyle

eşit koşullarda katılımı mümkün kılmak için gerektiğinde kişisel asistanlık, destek kişileri, erişilebilir ulaşım, iletişim desteği ve yardımcı teknolojilerle ilişkili maliyetlerin karşılanması da kapsar.

71. 5. ve 28. maddelerle birlikte okunan 29. maddeyi uygularken Taraf Devletler, mali düzenlemelerin engelli kişilere siyasi ve kamusal yaşama katılımlarında ayrımcılık yapmamasını sağlamalıdır. İstisnalar, danışma organlarında ve diğer kamusal karar alma süreçlerinde yapılan seyahat, iye ve internet bağlantısı maliyetleri dâhil zorunlu giderler karşılanmalı veya hızla geri ödenmelidir. Engelli adayları dezavantajlı duruma düşürmemek için erişilebilirlik ve engellilikle ilgili ek kampanya maliyetleri kamu kaynaklarından finanse edilmeli veya olağan kampanya harcama sınırlarının dışında tutulmalıdır.¹⁶ Engellilikle ilgili yardımlar, kişisel asistanlık, sağlık sigortası veya engellilik nedeniyle ihtiyaç duyulan diğer destekler, yalnızca kişinin kamu görevinde bulunmaktan gelir elde etmesi nedeniyle azaltılmamalı veya kesilmemelidir.¹⁷

72. Taraf Devletler, yasal, idari veya politik reformların erişilebilirlik, temsil veya katılımın mevcut düzeylerini azaltan geriletici tedbirler getirmemesini sağlamalı ve hukuki ehliyetin reddedilmesinden veya kısıtlanmasından kaynaklananlar dâhil, engellilik temelli kısıtlamaların veya dolaylı dışlanma biçimlerinin yeniden getirilmesini önleyebilecek etkili güvenceler oluşturmalıdır.¹⁸ Yargısal denetim mekanizmaları, eşitlik kurumları ve bağımsız izleme kurumları siyasi katılımı etkileyen yasaları, politikaları ve uygulamaları inceleme yetkisiyle donatılmalı ve ihlallerin meydana geldiği durumlarda etkili başvuru yolları mevcut olmalıdır.

(d) İzleme, veri ve hesap verebilirlik

73. Sözleşme'nin 31. maddesi uyarınca Taraf Devletler, seçmen kaydı, seçime katılım oranı, adaylık, kamu görevine seçilme, yönetimin tüm düzeylerinde seçilmiş ve atanmış organlarda temsil ve istişare mekanizmalarına katılım dâhil olmak üzere engelli kişilerin siyasi ve kamusal yaşama katılımına ilişkin ayrıştırmış verileri sistematik olarak toplamalı, analiz etmeli ve yaymalıdır. Ayrıştırma; engellilik, cinsiyet, yaş, etnik köken, yerli statüsü, göç statüsü, sosyoekonomik durum, kırsallık, ikamet yeri, bozukluk türü ve hukuki ehliyet sınırlamalarıyla bağlantılı olanlar dâhil olmak üzere siyasi haklardan yoksun kalmaya yol açan engelleri kapsamalıdır. Kurumlara yerleştirmeye ve ayrıştırmış yaşam düzenlemelerine son verilinceye kadar veri toplama süreçleri kurumsal, toplu veya ayrıştırmış ortamlarda ikamete göre ayrıştırmayı da sağlamalıdır. Bu verilerin toplanması, ayrıştırılması, yayılması ve kullanılması 22. maddeye uygun olmalı ve gereklilik, amaçla sınırlılık, gizlilik, güvenlik, verilerin ayrı tutulması ve sınırlı saklama konularında sıkı güvencelere tabi olmalıdır. Bu nedenle Taraf Devletler, siyasi katılımındaki eşitsizliklerin azaltılmasında, kapsayıcı yönetişimin güçlendirilmesinde ilerlemeyi ve katılım süreçlerinin etkinliğini değerlendiren yapısal, süreç ve sonuç göstergeleri dâhil olmak üzere ölçülebilir ve süreli nitel ve nicel göstergeler geliştirmelidir.

74. Taraf Devletler, siyasi ve kamusal yaşama katılım hakkının ihlallerini hızla ele alabilecek, denetim organları, şikâyet usulleri ve yargısal veya idari başvuru yolları dâhil olmak üzere erişilebilir, bağımsız ve etkili hesap verebilirlik mekanizmaları sağlamalı ve bu mekanizmaları dışlayıcı istişare uygulamalarını, ayrımcı seçim düzenlemelerini, yıldırma veya müdahale vakalarını ve hukuki ehliyetin reddedilmesinden veya kısıtlanmasından kaynaklanan her türlü siyasi haklardan yoksun bırakmayı inceleme yetkisiyle donatmalıdır. Hesap verebilirlik süreçleri, şikâyet ve itirazlara uygulanan kısa süreler içinde de dâhil olmak üzere seçim uyuşmazlıklarının çözümü süreçleri boyunca usule ilişkin uyarlamaların sağlandığı, erişilebilir, şeffaf ve duyarlı bir şekilde işlemelidir. Taraf Devletler ayrıca siyasi partiler veya dernekler içindeki ayrımcı kuralların veya uygulamaların engelli kişilerin eşit

¹⁶ A/HRC/61/46; AGİT/ODIHR, *Handbook on Observing and Promoting the Electoral Participation of Persons with Disabilities* (Varşova, 2017), s. 42–43; AGİT/ODIHR, *Disability Quotas for Parliamentary Elections* (Varşova, 2025), 6 No.lu tavsiye; ayrıca bkz. CRPD/C/GBR/Q/1/Add.1, par. 17.

¹⁷ CRPD/C/GC/6, par. 67 (c); CRPD/C/GC/7, par. 87; CRPD/C/GC/8, par. 64 (c) ve 78.

¹⁸ CRPD/C/GC/8, par. 56.

koşullarda katılımını zayıflattığı durumlarda yargısal denetime ve etkili başvuru yollarına erişimi güvence altına almalıdır.

(e) Çok düzeyli ve krizlere duyarlı uygulama

75. Taraf Devletler ayrıca acil durumlara hazırlık, müdahale ve iyileşme çerçevelerinin; silahlı çatışma, yabancı işgal, uzun süreli çatışma, çatışma sonrası bağlamlar, insani acil durumlar, afetler ve halk sağlığı krizleri dâhil risk durumlarında siyasi ve kamusal yaşama diğerleriyle eşit koşullarda katılım hakkını korumasını ve uygun biçimde uyarlamasını sağlamalıdır. Siyasi ve kamusal katılıma ilişkin olağanüstü hâl mevzuatı ve acil durum düzenlemeleri, erişilebilirlik gerekliliklerini ve ulusal işaret dilleri dâhil kapsayıcı bilgi ve iletişim tedbirlerini içermeli ve engelli kişilerin siyasi haklarını kullanmalarının, hukuki ehliyetin tanınmasını etkileyen tedbirler yoluyla da dâhil olmak üzere, engellilik temelinde reddedilmemesini veya kısıtlanmamasını sağlamalıdır.

76. 32. madde uyarınca Taraf Devletler, uluslararası işbirliği ve kamu yönetişimi programlarının, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin uygulanması dâhil, seçim reformu, kamu yönetimi, yurttaşlık katılımı veya siyasi ve kamusal katılımın diğer yönlerini ilgilendirdiği ölçüde, engelli kişileri kapsamını ve onların diğerleriyle eşit koşullarda katılımını teşvik etmesini sağlamalıdır. Bu alanlardaki uluslararası ortaklıklar, teknik yardım ve kapasite geliştirme girişimleri, Sözleşme ile uyumlu uygulamaların paylaşılmasını teşvik etmeli, temsilci örgütleri güçlendirmeli ve kapsayıcı kurumsal modellerin geliştirilmesini desteklemeli; bunu yaparken işbirliği çerçevelerinin Sözleşme ile getirilen bağlayıcı yükümlülükleri sulandırmamasını veya ertelememesini, aksine pekiştirmesini sağlamalıdır.
